

Debat 4: Draaien aan de knoppen van ons voedselsysteem

Het slotdebat van "It's the food, my friend!" jaargang 2018 vond plaats op zaterdag 12 mei in De Rode Hoed in Amsterdam, in een vijf uur lange aflevering. Met vele sprekers en in drie deelsessies werd gezocht naar de knoppen van het voedselsysteem: waar zitten ze, wie kunnen en moeten eraan draaien? Er bleken heel wat knoppen aan te wijzen. Hoofdspreker Lucas Simons benoemde er vier in zijn verhaal over systeemverandering dat hij aantrekkelijk wist te verpakken in een Monopoly-metafoer. Een minidebat tussen moleculair bioloog en journalist Hidde Boersma en Jan Willem Erisman, directeur van het Louis Bolk Instituut, legde de verschillen en overeenkomsten bloot tussen ecomodernisme en agro-ecologie. Dick Veerman, oprichter van Foodlog, modereerde de dag.

In de middag vonden tegelijk drie workshops plaats: over landbouw en klimaat, over landbouw en biodiversiteit en over voeding en gezondheid.

In de slotdiscussie ging het over de weg naar verandering. Huisarts Tamara de Wijer kwam aan het woord, samen met Frans Keurentjes (FrieslandCampina) en Volkert Engelsman (Eosta). De Weijer viel op met haar heldere, paradigmaveranderende pleidooi voor voeding als geneesmiddel. Volkert Engelsman, nr. 1 in de Duurzame Top-100 2017 van Trouw, bracht zijn boodschap over *True Cost Accounting* met het nodige vuurwerk. Hij pleitte voor verandering door *thought leaders*. Frans Keurentjes lichtte toe waarom zijn bedrijf een speciale kwaliteitslijn gaat lanceren, Topline-zuivel. Moderator Veerman bracht zijn eigen ideeën mee en probeerde de discussie af en toe te sturen met suggestieve opmerkingen, die niet altijd begrepen werden. Eén ding was duidelijk: iedereen verlangt leiderschap en visie. Maar of die moet liggen bij voortrekkers of bij een brede coalitie, daarover verschilden de meningen. De terugtrekkende overheid is in elk geval passé.

Terugblik op voorgaande debatten

Bij de aanvang van het slotdebat resumeert organisator Bert van Ruitenbeek kort de voorgaande drie debatten van 2018, over achtereenvolgens landbouw en klimaat, microbiologie vs chemie, en de rol van moderne technologie. In twee van de drie debatten klonk een pleidooi voor een grotere rol van de overheid bij het draaien aan de knoppen, om te borgen dat maatschappelijke waarden meer een rol gaan spelen bij innovatie en de ontwikkeling van de landbouw. Van Ruitenbeek meldt ook dat Felix Rottenberg vrijwel hersteld is van een behandeling voor sarcoïdose en volgend jaar vermoedelijk zijn rol als moderator weer kan oppakken. Daarna introduceert hij Dick Veerman, die voor de tweede keer in deze debatreeks fungeert als moderator.

Inventarisatie zaal

Veerman begint met de inventarisatie van de zaal, via de app Mentimeter. De opkomst is, op deze zonnige zaterdag tussen Hemelvaartsdag en weekend, wat minder dan bij de debatten op doordeweekse avonden, met circa 100 bezoekers. Bijna een derde van de zaal (29%) blijkt deze keer afkomstig uit de onderwijs- en adviessector. Boeren en tuinders zijn stevig aanwezig met 20%. De derde grootste groep bestaat uit agribusiness en food industry (15%), gevolgd door de studenten met 10%. NGO's, beleidsmakers en burgers vormen elk ongeveer 8%, terwijl de zorg (2%) en de financiële sector (1%) schaars vertegenwoordigd zijn.

Lucas Simons: 'Nederland moet van concurrentie naar samenwerking'

Lucas Simons, auteur van *Changing the Food Game*, opent de dag met een vlotte lezing over zijn systeemmodel voor verandering in de landbouw. Hij studeerde Milieuhygiëne in Wageningen, was directeur van UTZ Certified en richtte de adviesbedrijven NewForesight en SCOPEinsight op. In de afgelopen twintig jaar heeft hij zich vooral beziggehouden met grote bulkketens zoals koffie, cacao en suiker, vaak in ontwikkelingslanden. "Koffie is de meest onduurzame sector ter wereld" aldus Simons. "Daar probeert UTZ verandering in te brengen." *Changing the food game* is vooral gebaseerd op Simons' ervaring in deze bulksectoren; volgens hem wordt daar op een niveau samengewerkt dat elders in de landbouw nog niet bereikt is. Simons is ook een vaste gast op het World Economic Forum in Davos, meldt de moderator.

Monopoly

Simons brengt een metafoor die tot de verbeelding spreekt: het spel Monopoly. Dat eindigt er altijd mee dat één speler al het geld en bezit heeft, hoe vaak je het ook speelt. De uitkomst zit ingebakken in de spelregels. Ook als de winnende partij wat geld geeft aan een verliezende partij, of advies biedt, verandert dat niets aan de uitkomst. Als je naar de wereldwijde problematiek rond landbouw kijkt, is er iets soortgelijks aan de hand. De verliezers zijn nu de natuur, het klimaat, de boeren in ontwikkelingslanden of het westerse slankheidsideaal. Afrika blijft verliezen, ook al heeft het Westen er de afgelopen 50 jaar miljarden aan ontwikkelingsgeld in gepompt, waarvan 20% "mogelijk enig effect" heeft gehad.

De vier knoppen van het voedselsysteem

Het probleem zijn de spelregels; dat zijn de knoppen van het voedselsysteem waaraan gedraaid moet worden. Volgens Simons zijn dat er vier. De eerste is de aard van de markt; je moet zorgen dat die kwaliteit (en duurzaamheid) beloont. De bulkmarkt concurreert echter vrijwel alleen op prijs.

Instream en uitstroom

De tweede en derde knop zijn de instroom en uitstroom van de landbouw: hoe makkelijk is het om boer te worden en is het mogelijk om het boerenbestaan te verlaten? In Ghana bijvoorbeeld is het heel makkelijk om cacao-boer te worden. De investering is klein, iedereen kan het. Maar je verdient er ook erg weinig mee. Wijnboer worden is een stuk moeilijker, het vraagt meer opleiding en investering, maar leidt ook tot hogere inkomsten. Kortom, hoe makkelijker de instroom, hoe lager meestal het inkomen. Uitstroom is belangrijk wanneer de landbouw wordt opgeschaald. Welke alternatieven zijn er voor kleinschalige boeren? In ontwikkelingslanden zijn er vaak weinig. In het Westen is de uitstroom voor boeren moeilijk om andere redenen, namelijk dat ze vast zitten in hun investeringen. Om te verduurzamen (of op te schalen) is het goed als de instroom moeilijker is, terwijl je alternatieven ontwikkelt voor de uitstroom.

Ondernemingsklimaat

De vierde knop wordt gevormd door de lokale productieomstandigheden: infrastructuur, klimaat, beleid, technologie etc. Deze zijn met overheidsbeleid en budget prima te verbeteren. In ontwikkelingslanden is het hiermee vaak slecht gesteld.

Landbouwpiramide

De instroom- en uitstroommogelijkheden hangen samen met de opbouw van de landbouwbevolking. Die is weer te geven als piramide. Onderin zit een brede laag kleine boertjes; zoals de kleine cacao-boertjes in Ivoorkust. In de top van de piramide zitten de grootschalige productiebedrijven, bijvoorbeeld sojaproductanten in Brazilië. Arme landen hebben vaak een platte piramide met een brede onderlaag. Daar heerst armoede en er is bijna geen verandercapaciteit. Simons: "Logisch dat er dan kinderarbeid is. Logisch dat er dan ondervoeding is." Ontwikkelde landen hebben juist veel bedrijven in de top. Daar wordt veel geld verdiend, maar er zijn veel geëxternaliseerde kosten. Als er crisissen optreden, zijn die navenant groter.

Systeemverandering, fase 1

Een verandering van het systeem gaat volgens Simons in vier fasen. De eerste fase is de "wondere wereld van projecten". Die begint meestal met een crisis. De eerste reactie bij de gevestigde partijen is dan altijd: niks aan de hand. Als blijkt dat er toch iets aan de hand is, worden er projecten opgezet die een deelprobleem aanpakken. Dat is vergelijkbaar met de winnende Monopoly-speler die de verliezende spelers wat geld toeschuift. Men gaat waterputten slaan en boertjes trainen. Dat helpt even en levert mooie foto's op, maar zodra het budget op is dondert de boel in elkaar.

Fase 2: keurmerken en concurrentie

Vervolgens ga je naar de tweede fase, waarin je werkelijk aan de knoppen probeert te draaien. Inmiddels is iets beter duidelijk wat werkt en wat niet werkt. Dat probeert men te standaardiseren en in keurmerken vast te leggen. Dat noemt Simons de fase van "concurrentie" waarin allerlei nieuwe keurmerken en standaarden ontstaan; zo hebben we nu concurrerende 51 keurmerken voor vis. In zo'n situatie zit de Nederlandse landbouw nu vast.

Landbouw Nederland zit vast

Simons vindt dat de problemen in Nederland vergelijkbaar zijn met de problemen in Oeganda of Ivoorkust, en stelt dat wij ten opzichte van die landen achterlopen. "In Noord-Brabant zit 45% van de varkensboeren onder de armoedegrens. Dat is niet veel beter dan in Ivoorkust. We hebben problemen met verdroging, klimaatverandering, vermesting, en we kunnen het niet oplossen. Er worden enorme subsidies tegenaan

gegooid om dat systeem in stand te houden. Europa geeft 59 miljard euro per jaar uit om de landbouw en plattelandontwikkeling in stand te houden."

Fase 3: samenwerking à la UTZ

Van hieruit zou Nederland naar fase 3 moeten gaan: niet-concurrerende samenwerking, om de knoppen eensgezind in een gezamenlijk gewenste stand te zetten. Om daar te komen zijn een visie, doelstellingen, een rolverdeling en nieuwe businessmodellen nodig.

Meestal gebeurt die overgang naar fase 3 pas als er een door iedereen gevoelde noodzaak tot verandering is, ofwel *sense of urgency*. Simons stelt dat fase 3 in veel bulksectoren al gerealiseerd is: koffie, cacao, palmolie, de sectoren waarin Simons actief is. De fusie tussen UTZ Certified en Rainforest Alliance is een voorbeeld van verregaande samenwerking. Zo kan de hele landbouw verduurzamen.

[Commentaar van de verslaggever: dat hierbij compromissen worden gesloten, waardoor koplopers als Tony Chocolonely de lat van UTZ en Rainforest Alliance veel te laag vinden liggen, blijft in de lezing buiten beschouwing.]

Fase 3: grootschalige samenwerking

Simons verwijt de Nederlandse overheid dat ze denkt dat de markt de problemen gaat oplossen met concurrentie. Dan blijf je dus in fase 2 steken. Volgens Simons is dit niet goed en moeten we echt naar fase 3 om grootschalige verandering te bewerkstelligen. "We weten precies wat we moeten doen", aldus Simons, daarmee doelend op de procesmatige stappen die gevolgd moeten worden. In zijn pleidooi lijkt hij te pleiten voor strategische planning, waarbij een visie middels doelstellingen stapsgewijs wordt gerealiseerd.

Zijpad: strategische planning vs strategische intentie

Na afloop tekent Dick Veerman hierbij aan dat managementwetenschapper Mintzberg heeft aangetoond dat strategische planning vaak niet werkt. Succesvolle bedrijven werken veeleer met "strategische intentie". Daarbij wordt geen stappenplan gemaakt, maar wordt continu een specifiek doel nagestreefd, vaak een doel dat met concurrentie te maken heeft (de grootste of de beste zijn), zonder acht te slaan op de huidige beperkingen in kapitaal en arbeid. Bij strategische intentie kiest een bedrijf veeleer tot een bepaalde ontwikkelingsaanpak (bijv. een lerende organisatie) dan een stappenplan.

Fase 4: nieuwe spelregels zijn de norm

In fase 4 zijn de nieuwe spelregels dan de norm geworden en institutioneel ingebed. Als de beperkingen van de nieuwe instituties voelbaar worden, komt de cyclus opnieuw op gang.

Zaaldiscussie: "Heeft de boer het maar te accepteren?"

In de zaaldiscussie nam moderator Dick Veerman vrij snel het voortouw. Hij vroeg zich af wat voor sociale gevolgen heeft als we aan de knoppen van instroom en uitstroom gaan draaien. Onze export ontnemt boeren in andere landen hun broodwinning. Heeft de boer dat maar te accepteren? In een Frans dorpje zag hij hoe woedende boeren de vrachtwagens met Nederlandse room fysiek blokkeerden. Die room komt nu niet meer in Franse kaas.

Simons antwoordt dat in Europa niet de overheid, noch de markt, maar het georganiseerd overleg de instroom en uitstroom van boeren bepaalt. "Het systeem steunt nu telkens de boer die nog efficiënter wil produceren. Dat is al lang gaande." Over sociale onrust sprak Simons zich niet uit. Wel is duidelijk dat hij voorziet dat het aantal boeren in de toekomst verder zal afnemen, zeker in ontwikkelingslanden.

Hoe zorg je dat een exportmarkt meerwaarde beloont?

Een uitgangspunt van Simons' betoog was, dat we ervoor moeten zorgen dat kwaliteit beloond wordt in de markt (knop 1). Veerman hamerde daarom op de rol van export. "Nederland exporteert 80% van zijn voedselproductie." Wie Veermans artikelen kent, weet dat hij hiermee wil wijzen op de onmogelijkheid om in een bulkmarkt kosten door te berekenen of "eerlijke" prijzen te bewerkstelligen. Daar treedt altijd de "Tragedie van de Meent" op, heeft Veerman eerder op Foodlog betoogd: niemand neemt de externe kosten op zich en reeds een klein beetje overproductie zorgt voor dramatische prijsdalingen. Hoe denken we te regelen dat de wereldmarkt kwaliteit en duurzaamheid gaat belonen? Dit kun je volgens Veerman alleen oplossen door in verticale ketens afspraken te maken over duurzaamheid, kwaliteit en prijs.

Lucas Simons had hier geen helder antwoord op, maar dat kwam misschien ook doordat Veerman de vraag niet erg helder stelde.

Terzijde: FrieslandCampina

FrieslandCampina, ook in de zaal en later op het podium, illustreert dit probleem. Na het loslaten van de productiequota in 2015 is het bedrijf in de knel gekomen met overaanbod en prijsdalingen, terwijl supermarkten juist meer en meer om melk vragen die zich onderscheidt met een duurzaam imago. Het bedrijf heeft nu dan ook aangekondigd een speciale kwaliteitslijn op te gaan zetten, Topline-zuivel. Daarmee verlaat het bedrijf een decennialange strategie van "één soort melk" (met biologische melk als uitzondering).

Boven de knoppen: financiële markt en fundamentele waarden

Piet van IJzendoorn, boer van de Zonnehoeve, merkte op dat er boven de vier knoppen van Simons nog een financiële wereld zweeft die onze samenleving tot in de vezels beheert, door de grote kapitaalstromen te sturen. En die stromen gaan tot nu toe steevast naar korte-termijnrendement. Daarmee zitten de knoppen dus behoorlijk vast.

En boven die kapitaalstromen hangt nog een fundamentele vraag: wat is welvaart, hoe willen we met elkaar omgaan als maatschappij?

Simons negeerde de vraag over de financiële markt en ging alleen op het tweede deel van de vraag in. Hij antwoordde: "Uiteindelijk is het doel menselijke verlichting. Maar daar ga ik niet over."

Waar zit de menselijke psychologie in de systeemanalyse?

Peter Erik Ywema, die afgelopen jaar naar Zuid-Spanje fietste om onderweg zo'n 35 boeren te interviewen, sloot aan bij het laatste punt van Piet van IJzendoorn. Hij stelde dat de mens en zijn gedrag in het model van Lucas Simons niet zichtbaar genoeg is: "Wat mij tijdens die interviews erg opviel is dat boeren de publieke waardering voor hun werk erg missen. Zo'n systeemanalyse is mooi, maar de mens en zijn drijfveren moet er beter in."

Waarom Vietnam wel en Afrika niet?

Journalist en "ecomodernist" Hidde Boersma vraagt zich af waarom Vietnam er wel in is geslaagd een succesvolle landbouw op te zetten, en de meeste landen in Afrika niet. "In 1980 had 60% van de mensen in Vietnam honger, nu nog maar 5%. Dat komt o.a. door de enorm opgekomen koffieproductie. Waarom is dat in Vietnam wel gelukt, en met de cacaoboeren in Afrika niet?"

Simons antwoordt dat Vietnam de afgelopen 20 jaar te maken had met een efficiënte overheid, met een mening en een visie. "Aan die visie is consequent gewerkt. Ze zijn gaan internationaliseren. Er is heel veel geïnvesteerd in landbouw. "

Opkomst Vietnam ten koste van andere landen

Auteur Guus Geurts reageert hier gebeten op, door erop te wijzen dat Vietnam dit succes vooral heeft te danken aan de WTO. De welvaart in Vietnam is ten koste is gegaan van de welvaart in andere koffieproducerende landen. "Vietnam heeft weliswaar een grote koffiesector kunnen opzetten, maar dat heeft in de rest van de wereld voor een enorme koffiecrisis gezorgd."

Boven de knoppen: WTO

Geurts benoemt hiermee een macht die volgens hem al decennia aan Simons' vier knoppen draait: de WTO met zijn vrijhandelspolitiek. "Dat is hier de *elephant in the room*. De WTO is 30 jaar geleden opgericht en daarmee is alle marktregulering en aanbodregulering overboord gegaan."

De WTO heeft daarmee grote invloed gehad op wat de markt beloont, de instroom en uitstroom van de agrarische sector maar ook het lokale landbouwbeleid, financieringsmogelijkheden etc. Volgens Geurts moeten we de marktregulering en aanbodregulering in ere herstellen, als we iets willen veranderen aan de regels van het spel. Daarmee sluit hij aan op het pleidooi van Wouter van Dieren in het eerste debat van dit jaar.

Hoe kunnen we van fase 2 naar fase 3?

Melkveehouder Jan Swaack vraagt hoe we in Nederland zo snel mogelijk van fase 2 (concurrerende keurmerken) naar fase 3 (samenwerking) kunnen komen. Frans Keurentjes, directeur van FrieslandCampina, sluit zich aan bij deze vraag en wil graag handvatten vernemen van Simons.

"We zijn niet klaar voor de overgang naar fase 3"

Dick Veerman neemt de vrijheid om de vraag herformuleren. Hij benadrukt opnieuw dat Nederland 80% exporteert. Als Franse boeren onze melk buiten de deur gaan houden,

waar brengen we hem dan heen? Een breed kwaliteitskeurmerk, zoals Milieukeur (nu PlanetProof) voor fruit, blijkt geen meerwaarde in de markt op te leveren. We beheersen het spel van vraag en aanbod niet, dus kennelijk zijn we er nog niet aan toe om in de 3^e fase te komen. Veerman lijkt te suggereren: moeten we niet eerst onze (internationale) ketens organiseren, voor we naar een gemeenschappelijk visie gaan toewerken? Hij stelt daarom de vraag: "Wie moeten waar met elkaar in gesprek komen om dit te organiseren?" Daarmee doelt hij op buitenlandse afnemers en concurrerende boeren in Frankrijk en Duitsland.

Internationale afspraken vs. "Made in Holland"

Simons negeert de suggestie van Veerman, of pikt de hint niet op: "De leiders van de sector moeten met elkaar besluiten dat het anders (duurzamer) moet. In de cacaosector zijn hier veel voorbeelden van: het begint uiteindelijk altijd bij een individu met een visie, vaak de CEO, soms een medewerker."

Veerman maakt zijn punt alsnog expliciet: "Wij produceren erg veel, moeten we niet gaan praten met onze concurrenten in Frankrijk en Duitsland om tot een verdeling te komen? Nu lossen we het op door onze producten verder weg te brengen, naar Azië. Tot we daar hetzelfde probleem krijgen."

Simons lijkt echter te vinden dat Nederland aan één verbeterde kwaliteitsstandaard genoeg heeft: "Een mogelijke aanpak is om leiders bij boeren, overheid en bedrijven te laten samenkomen, om ze samen te laten besluiten waar "Made in Holland" voor staat. Nu is 'Made in Holland' eigenlijk equivalent aan 'Made in China': groot, goedkoop en veel. De waarde moet verder worden ingevuld met bodem, landschap en voedselveiligheid."

Een wereldregering met duurzame standaarden

Zouden buitenlandse afnemers bereid zijn meer te betalen voor Nederlands landschaps- en bodembeheer? Dick Veerman kijkt er sceptisch bij. Hij constateert dat Simons eigenlijk pleit voor een soort wereldregering die met duurzame standaarden komt, analoog aan de grote keurmerken in cacao en koffie. Simons beaamt dit, hij blijkt van mening dat dit in de toekomst onontkoombaar is. Hoe boeren daarbij een goede prijs voor hun product op de wereldmarkt zullen krijgen, blijft onbepaald in het debat.

Guus Geurts herhaalt het nog een keer: "Het WTO heeft foute keuzes gemaakt. Je kunt niet duurzaam produceren, als je de prijs niet beheerst."

Minidebat: natuurinclusieve landbouw vs ecomodernisme

Na de lezing van Simons vond een debat op het podium plaats tussen twee heren:

Jan Willem Erisman, directeur van het Louis Bolkinstituut en hoogleraar aan de VU, en Hidde Boersma, journalist en auteur. Hidde Boersma schrijft als journalist voor de Volkskrant, de Groene Amsterdammer, de Correspondent en de VPRO-gids. Hij is medeauteur van het boek *Ecomodernisme* en debuteerde vorig jaar met de documentaire *Well Fed*, over het effect van de Europese weerstand tegen genetische modificatie op het leven van arme boeren in Bangladesh.

Omgekeerde rollen

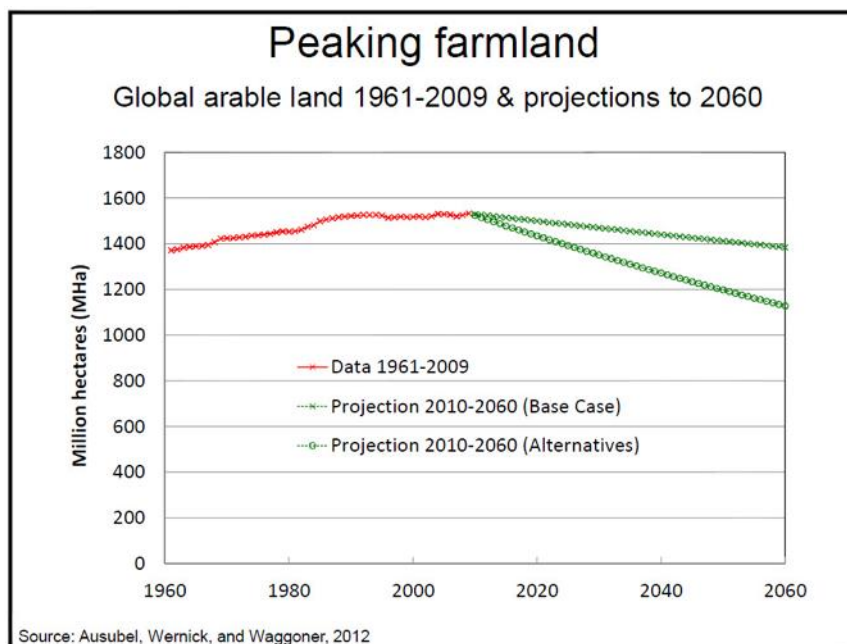
Er lijkt bijna sprake van rolwisseling. Erisman, van huis uit chemisch procestechnoloog en keurig gekleed, vertolkt in het debat de positie van de agro-ecoloog die natuur en landbouw wil samenbrengen in natuurinclusieve landbouw. Hidde Boersma is van huis uit bioloog, promoveerde in de moleculaire biologie, is hip gekleed met lang haar. Maar als ecomodernist verwacht hij juist veel van technologie. Dat maakt het debat alleen maar boeiender.

Agro-ecologie en ecomodernisme

Agro-ecologen zien de mens als actief participant in het ecosysteem, onderworpen aan de wetten van de natuur, die "in samenwerking met de natuur" en het slim manipuleren van levensprocessen zowel de productie kan verhogen als de natuur in stand kan houden. Het ecomodernisme is een nieuwe stroming die pleit voor hoogproductieve landbouw op een zo weinig mogelijk oppervlakte, met inzet van alle mogelijke middelen, om zoveel mogelijk grond over te houden voor natuur. Het ecomodernistisch manifest [<http://www.ecomodernism.org/nederlands/>] positioneert de mens als heerser over de natuur en kijkt voor oplossingen naar de technologische vindingrijkheid van de mens.

Hidde Boersma: "We moeten meer produceren op minder land en de rest teruggeven aan de natuur"

Hidde Boersma begint zijn korte verhaal met een grafiek (Ausubel et al., 2012) die volgens hem de kern is van zijn hele verhaal. De grafiek toont de ontwikkeling van de wereldwijd gebruikte hoeveelheid landbouwgrond in de tijd. De data lopen tot 2009 en tonen een continue lichte stijging van het totale areaal. [Commentaar schrijver: na 2009 toont de grafiek een gemodelleerde daling. Boersma vertelt niet hoe het areaal zich tussen 2009 en 2018 feitelijk heeft ontwikkeld. Op internet is te vinden dat het feitelijk areaal tot 2014 is blijven stijgen en dat de FAO een doorgaande stijging verwacht. <https://ourworldindata.org/yields-and-land-use-in-agriculture>].

De grafiek is afkomstig van wetenschappers die geloven dat de technologische ontwikkeling ervoor zal zorgen dat de benodigde hoeveelheid landbouwgrond zal pieken, ergens in onze tijd, en daarna gaan afnemen. Ecomodernisten sluiten zich hierbij

aan. Zij denken dat het mogelijk is om veel meer te produceren op minder grond, zodat er grond teruggegeven kan worden aan de natuur.

Onderzoek door Ben Phalan

Boersma vertelt dat uit onderzoek van Ben Phalan (Cambridge) blijkt dat intensieve landbouw in combinatie met teruggeven van grond aan de natuur veel beter werkt voor de biodiversiteit dan natuurinclusieve landbouw. Phalan ging naar de Andes, Uruguay, Mexico, Polen en Oeganda om de impact van landbouw op allerlei dieren te bekijken en kwam overal tot dezelfde conclusie. Dieren houden niet van landbouw. Daarom moeten we zorgen dat er meer voedsel op minder land wordt geproduceerd.

Mix van technologieën, minder vlees

Betekent dit dat intensieve boeren ongebreideld hun gang mogen gaan? Nee, de intensivering kan worden bereikt met ecologische technieken zoals *intercropping* en natuurlijke plagenbestrijding, maar ook met gentech en meer speciaal CRISPR-Cas9. Vlees betekent nu een grote verspilling van landbouwgrond. Om te zorgen dat er minder vlees wordt geproduceerd, moet er een belasting op vlees komen. Boersma toont een foto van een plantenburger op basis van genetisch gemodificeerde plantencellen die een soort hemoglobine produceren; met andere woorden, deze hamburger bloedt net als echt vlees. Zo kunnen we komen tot een wereld met meer voedsel en meer natuur.

Jan Willem Erisman: "We moeten streven naar landbouwnatuur"

De titel van Erisman's lezing luidt: "Ecologie slim combineren met technologie vanuit systeemdenken". Dat lijkt op het eerste gezicht op wat de ecomodernisten willen, maar hij komt tot een andere aanpak. Hij begint met een afbeelding waarin foto's van monoculturen worden geplaatst tegenover beelden van biodiverse agrarische landschappen. Wijzend op het monoculturenlandschap zegt hij: "Dit is het gevolg van ecomodernisme. Wij willen juist naar herstellende landbouw, die de weerbaarheid van het natuurlijk systeem met biodiversiteit vergroot. Je combineert dan landbouwnatuur met hoge productiviteit."

Verandering moet vanuit visie komen

Erisman denkt dat we in het Westen in te hoge welvaart leven om de noodzaak tot een duurzame transitie echt te voelen. Daarom is leiderschap nodig. We kunnen grote doelen op de lange termijn (2050) benoemen, met betrekking tot bodem, lucht, water, biodiversiteit, landschap, natuur en gezond voedsel.

De intensieve landbouw is gericht op productie en neemt de negatieve effecten van bepaalde middelen voor lief. Natuurinclusieve landbouw is primair gericht op de inzet van de juiste middelen en neemt een kleinere productie voor lief. Agro-ecologen en ecomodernisten zijn het volgens Erisman wel eens over de duurzame doelen. Hij pleit daarom voor een pragmatische aanpak. "Als je het eens bent over de doelen, kun je de route ernaartoe vrij laten."

Optimale in plaats van maximale productie

Erisman eindigt met twee diagrammen waarin links de situatie van maximale productie wordt getoond en rechts de situatie van optimale productie. Bij maximale productie is er geen evenwichtssituatie, daarom is deze aanpak gevoelig voor verstoringen en ziektes. Bij optimale productie streef je naar een zo hoog mogelijke productie met behoud van natuurlijk evenwicht, wat zorgt voor weerbaarheid en stabiliteit.

Discussie: "Lapje voor het bloeden"

Hidde Boersma wil nog niet meteen naar de verzoening. "Ik wil het radicaler" zegt hij. "Natuurinclusieve landbouw is teveel een lapje voor het bloeden. Wij hechten allebei waarde aan akkervogels, die geëvolueerd zijn met akkerbouw. In de natuurinclusieve landbouw wil men terug naar 1995. Ik ga liever terug naar de situatie van 100 jaar geleden. Als we landbouw echt efficiënt maken, kunnen we toe met 1/6 van het huidige areaal."

Grondstoffen, microbiom en gezondheid

Erisman protesteert: "Hoe kom je tot zo'n hoge productie? Hoe regel je dan de toevoer van stikstof, bij een hoge bodemkwaliteit? Dan kom je onherroepelijk uit op substraatteelt. Maar dan gaan we het gezonde voedsel kwijtraken. De nieuwste inzichten in het microbiom maken duidelijk dat er vele verbanden zijn tussen het microbiom in de bodem en dat in onze darmen, en dat dit van doorslaggevend belang is voor de opbouw van onze weerstand en gezondheid. Het is essentieel om te kijken hoe je het microbiom in de voedselketen houdt. Bij natuurinclusieve landbouw produceer je gezond voedsel."

Boersma: "Ik denk dat een hoge productie ook duurzaam kan, met inzet van microbiom en mest. Ook de WUR wil zoveel mogelijk duurzaam produceren."

Erisman: "Maar het dominante paradigma is nog steeds: zoveel mogelijk opbrengst."

Bodemverarming en boskap

Natasja Oerlemans (WNF) wijst erop dat in het verhaal van Boersma de bodemverarming ontbreekt. "Ik ben geïntrigeerd door je grafiek van het landbouwareaal. Die grafiek oogt constant, maar achter die grafiek gaat het feit verborgen dat er miljoenen hectaren landbouwgrond zijn gedegradeerd door de landbouw, waardoor miljoenen hectaren bossen gekapt zijn. Ik ben het daarom met Erisman eens: je moet de productie niet maximaliseren maar optimaliseren, zodat je de bodemvruchtbaarheid in stand houdt."

Ecomodernisten willen ook optimalisatie

Boersma: "Het is een misvatting dat intensieve landbouw leidt tot degradatie. De grootste bodemverarming in de landbouw vindt plaats in Afrika, waar niets wordt teruggegeven aan de grond. Wat mij betreft streven we inderdaad naar optimalisatie in plaats van maximalisatie. Geen ecomodernist wil landbouw waarmee de bodem eraan gaat. Dat kan. Duurzaam en intensief kunnen samengaan."

Oprakende grondstoffen

Leon Veenstra, student Future Planet Studies: "De gangbare landbouw gebruikt veel "gemijnde" bronnen zoals fosfaat en fossiele brandstoffen. Als je de productie wilt verhogen ga je die grondstoffen nog meer uitputten. Hoe zie je de mogelijkheden van biologische landbouw?"

Boersma antwoordt ontwijkend op de grondstoffenkwestie: "De milieu-impact van biologisch is anders dan die van conventioneel, maar niet minder. We moeten vooral drastisch terug in vleesconsumptie. Het hele verhaal begint met minder vlees eten."

Herstellende landbouw

Wouter van der Weijden, Stichting CLM: " Onlangs sprak Willem Ferwerda van Commonland in deze debatreeks. Als ik me goed herinner, sprak hij over één miljard hectare gedegradeerde landbouwgrond die we kunnen opwaarderen. Hij wil die gronden weer productief maken door de bodem te herstellen. De geiten moet er dan uit,

er moet goede bemesting komen met compost en zo nodig kunstmest. Is dat iets waar jullie elkaar kunnen vinden?"

Erisman: "Het gaat ons beiden om de vruchtbaarheid van de grond. Maar Hidde wil die vruchtbaarheid nastreven met technische middelen, terwijl wij inzetten op natuurlijke middelen."

Boersma: "Maar als we minder vlees gaan eten, valt de tegenstelling weg."

Leegloop van het platteland

Peter Erik Ywema (zie eerder in dit verslag): "Als je het over landbouw hebt, heb je het niet alleen over bodems, maar ook over het leven op het platteland. Op mijn fietstocht naar Spanje zag ik veel uitgestorven dorpen. De ouders adviseren hun kinderen naar de stad te gaan. Dat wordt nog erger als je verder gaat intensiveren."

Boersma: "Daar heb ik geen probleem mee. Laat het maar natuur worden."

Erisman: "Maar het boerenleven op het platteland heeft ook veel sociaal-culturele aspecten die waardevol zijn."

Nachtegal of menselijk kapitaal

Man in zaal: "Je kunt de impact op boeren niet negeren, dan loopt elk duurzaamheidsbeleid vast. Je hebt participatie nodig in de fijnste lagen van de maatschappij. Mensen moeten de kans hebben om aan de veranderingen mee te doen. Het is belangrijk om de discussie met z'n allen te voeren."

Dick Veerman lijkt zich aan te sluiten bij Boersma: "Ik heb een huis in Frankrijk in een verlaten dorpje. Dat was prachtig, er zaten tientallen nachtegalen. Tot iemand daar weer een wijngaard ging aanleggen. De nachtegalen waren allemaal weg."

Een man in de zaal: "Ik ben in andere dorpjes geweest. Het boeren wordt onmogelijk gemaakt. Je moet zorgvuldig omgaan met het menselijk kapitaal. Dat moet je ook meenemen als je over duurzaamheid praat."

Landbouw in handen van boeren of agro-industrie?

Boersma: "Ik vind dat er harde keuzes gemaakt mogen worden. Boeren op marginale gronden wordt nu de hand boven het hoofd gehouden. In de landbouw van ecomodernisten heeft de boer een plaats, maar ook een transitie van boeren die moeten stoppen."

Piet van IJzendoorn: "In jouw visie komt het voedsel in handen van een agrosysteem waar individuele boeren en burgers part noch deel aan hebben. Je legt het dan in handen van de agro-industrie. Input en output wordt dan het belangrijkste waarop gestuurd wordt. Maar de landbouw is van oudsher een cultuursysteem, waarin boer en burger een relatie hebben met elkaar en met de bodem, planten en dieren in hun omgeving. Die relaties zijn belangrijk in een harmonisch systeem. Biodiversiteit is de basis van dit systeem. Daarom snap ik jouw verhaal niet goed."

Boersma: "Ik ga een stuk voor de Volkskrant schrijven over dit debat, waarin ik die vraag wil meenemen. Wat is het goede leven? Hoe verhouden we ons tot de natuur? Ik heb daarover een fundamenteel ander gezichtspunt."

Van IJzendoorn: "Ja, ik kijk als boer. Jij als wetenschapper."

Dick Veerman besluit het minidebat: "De zaal moet zich afvragen: hoe groot zijn de verschillen eigenlijk?"

Workshop 1: klimaatvriendelijke landbouw

In de middag vinden drie deelsessies plaats waarin het gaat over respectievelijk biodiversiteit, klimaat en gezondheid. Aan de deelsessie over 'klimaatvriendelijke landbouw' doen Jan Peter Lesschen (Alterra, WUR), Raymond Niesten (akkerbouwer op de Poshoof) en Fransjan de Waard (Eetbaar Landschap) mee. Bert van Ruitenbeek (Ecominds, organisator) modereert de discussie. De workshop trekt ruim 50 deelnemers waaronder een flinke groep boeren.

Jan Peter Lesschen: "We hebben meer organische stof in de bodem nodig"

Bodemkundige Jan Peter Lesschen van Alterra leidt de workshop in. Hij neemt ook deel aan de klimaattafel van minister Schouten over dit onderwerp. Hij laat zien dat 'pensfermentatie' van herkauwers, ofwel de hoge veebezetting in Nederland, de grootste bron van broeikasgassen is, na het gebruik van fossiele brandstoffen. Ook mestopslag, N₂O-emissies uit de bodem en landgebruik zijn grote bronnen van broeikasgas. De workshop focust op de mogelijkheden die de omgang met onze bodems biedt om de emissies van broeikasgassen te beperken.

Landbouwmethode en grondwaterpeil

Volgens Lesschen is veel winst te behalen met landbouwmethoden: zo min mogelijk grondbewerking (niet scheuren van grasland/ niet-kerend ploegen), meer gewasresten (groenbemesting, meerjarige gewassen), toevoegen van organische stof. Dit werkt op minerale bodems, niet op organische bodems. Op organische bodems zoals veenweidegebieden is altijd sprake van CO₂-verlies door oxidatie. Hier is veel winst te behalen door het waterpeil op te hogen en daarmee de oxidatie en uitstoot te beperken. Lesschen berekende dat op minerale bodem ongeveer 1 Mton CO₂ per jaar kan worden opgeslagen. Dat is ongeveer 5% van de landbouwemissies. Daarnaast kan op veenweidegronden de emissie met 1 à 2 Mton CO₂ worden verminderd.

Koolstof binden in bodem is ook goed in andere opzichten

Lesschen geeft aan dat het in de grond houden van koolstof een net zo grote opgave is als meer koolstof binden via organische stof. Dat laatste kan zeker, maar werkt voor een jaar of 20 à 50 en dan is er een maximum bereikt. Dit ontlokt uit de zaal de opmerking dat we daarbij in andere delen van de wereld nog veel snellere en grotere stappen kunnen zetten. Lesschen geeft verder aan dat meer organische stof in de bodem vanuit de ecologie om veel meer redenen belangrijk is en dat elke boer daar naar zou moeten streven. Ook vanuit klimaat*adaptie*, zodat de bodems beter kunnen omgaan met droogte en hevige regenval.

Fransjan de Waard: "Geen verplichte mestinjectie, meer bomen"

Via de wetenschap naar de praktijk met filmbeelden uit de film *Koolstofboeren*, waar de Amerikaanse boer Joel Salatin aangeeft dat de CO₂-kringloop niet een zaak is van in- en outputs die verslept worden, maar juist ter plekke plaatsvindt en in die context moet worden gezien en opgelost. Producent van de film Fransjan de Waard benadrukt dat we nog heel veel niet weten over wat er in de bodems gebeurt, dat het verschilt per grondsoort en dat het lastig is om het te meten, maar dat we er vooral mee aan de slag moeten gaan. Er moet er ruimte komen voor ander mestbeleid zonder verplichte injectie in de bodems en akkerbouwers moeten ook gaan werken met bomen en toe groeien naar een vorm van agroforestry.

Raymond Niesten: "Hou de bodem bedekt "

Raymond Niesten, biologisch akkerbouwer van de Poshoof in Limburg, werkt al jaren aan verhoging van het organische stofgehalte in zijn bodems en gaf aan dat dit soms op heel eenvoudige manieren kan, door de grond zoveel mogelijk bedekt te houden. Hij voelt wel wat voor de ideeën van Fransjan de Waard om ook meer meerjarige gewassen te introduceren. We moeten leren denken vanuit teelt van het meest gezonde voedsel, dan kom je vanzelf ook uit op de juiste omgang met de bodem.

Discussie: concrete prikkels voor de lange termijn zijn nodig en mogelijk

Uit de zaal komen verschillende aanbevelingen, veelal aansturend op financiële prikkels voor de lange termijn. Pachtovereenkomsten moeten de bodemkwaliteit meenemen in de prijs en de voorwaarden. De zaal is het ermee eens dat er financiële prikkels moeten komen om klimaatvriendelijk boeren te stimuleren, ook vanuit de banken. Kunstmest moet extra worden belast, waardoor natuurlijke meststoffen en compost vanzelf meer gebruikt zullen worden. Ook moet omzetting van dierlijke mest, met name digestaat uit mestvergisters, in een 'natuurlijke' kunstmeststof mogelijk worden. Waarbij Fransjan de Waard aantekent dat daar de meeste koolstof al uit is.

Kijk naar Oostenrijk: gewoon beginnen

Wat betreft het belonen van goed bodembeheer wordt een succesvol project in Oostenrijk als voorbeeld genoemd. Daar zijn ze er al mee begonnen. Volgens de zaal is dat de enige weg, we moeten gewoon beginnen, en gaandeweg onze kennis en onderzoeksmethoden verbeteren.

Workshop 2: biodiversiteit

In de workshop over biodiversiteit spreken Natasja Oerlemans van het Wereld Natuur Fonds en Alex Datema van BoerenNatuur. De discussie wordt gemodereerd door Gijs Kuneman.

Natasja Oerlemans, WNF: "De grutto is de Nederlandse panda"

Natasja begint met een dia van een orang oetan uit Sumatra. Ze koppelt dit gelijk aan ons koopgedrag: deze mensaap wordt bedreigd door aanplant van oliepalmen, waarvan de olie in meer dan 50% van de producten in onze supermarkten is verwerkt en die we bovendien gebruiken als biobrandstof. En de prachtige Cerrado (savanne) in Brazilië maakt plaats voor de teelt van soja, dat we in Nederland op grote schaal in veevoer verwerken.

De landbouw is wereldwijd nu al goed voor de helft van het ijsvrije oppervlak, 70% van het verlies van terrestrische biodiversiteit, 70% van het humane zoetwatergebruik en meer dan 25% van de broeikasgasemissies.

In Nederland zelf gaat het slecht met de weidevogels. "De grutto is, met 85% van de wereldpopulatie, de Nederlandse panda" zegt Oerlemans. Kruidenrijk grasland maakt plaats voor monocultures. De belangrijkste oorzaak van de achteruitgang van biodiversiteit is het teveel aan stikstof.

Maar laten we niet alleen de boeren de schuld geven. De belangrijkste oorzaak ligt in de manier waarop we ons voedselsysteem hebben ingericht. Zonder stikstof kunnen we de helft minder mensen voeden. We zullen dus het systeem radicaal moeten veranderen. Dat is een nog grotere uitdaging dan CO₂, want voor energie zijn er volop alternatieven, voor voedsel niet. Dat betekent: anders consumeren, minder verspillen, eerlijker verdelen en anders produceren, met minder kunstmest, pesticiden, antibiotica etc. Het herstel van de weidevogels is dan de kers op de taart. Landbouw kan zelfs een deel van de oplossing worden.

De relatie tussen landbouw en natuur heeft drie perspectieven:

- ze levert bedreigingen voor de natuur
- ze is leefgebied voor veel wilde planten en dieren
- ze is afhankelijk van de natuur.

We moeten voedsel gaan produceren in balans met de natuur. Biodiversiteit moet een onderdeel worden van de bedrijfsstrategie van alle partijen in de keten. Daarom werkt WNF samen met Rabobank en FrieslandCampina. Uitgangspunt is dat boeren worden beloond om het goede te doen. Om dat mogelijk te maken hebben we een biodiversiteitsmonitor ontwikkeld. FC gaan boeren belonen via de melkprijs, Rabo via lagere rentes en hopelijk gaat het GLB inkomenssteun koppelen aan vergroeningseisen. We willen een zelfde systematiek ontwikkelen voor de akkerbouw. Dat kan helpen bij een werkelijke systeemverandering.

Alex Datema, BoerenNatuur: "Ondernemers moeten weer boeren worden"

BoerenNatuur is de organisatie van de 40 collectieven die samen het agrarisch natuur- en landschapsbeheer organiseren en uitvoeren. Samen beheren ze 90.000 hectare waar de natuur meer kansen krijgt. Alex Datema is voorzitter en heeft zelf 70 hectare grasland met 15 hectare weidevogelbeheer. Hij liet aan de hand van krantenknipsels zien dat zelfs supermarkten als Lidl en Aldi tegenwoordig duurzame stappen willen zetten, samen met hun telers. Het denken bij de boer en zijn erfbetreders moet om: van ego naar eco. Dat betekent stimuleren van voorlopers, motiveren en belonen van de middenmoot en verplichten van de achterblijvers. Er is wel een inkomensprobleem dat boeren weinig speelruimte laat. Datema toonde in een overzichtje dat boeren in 1970 58% van de retailprijs van een aardappel kregen en in 2016 nog maar 31%. Van melk kregen de boeren in 1950 64%, in 2016 nog maar 33%. Datema roept de overheid dringend op richting te geven, onderzoek en onderwijs om te vernieuwen en ondernemers om weer boer te worden – meer bezig met de bodem, de omgeving en de lange termijn.

Discussie: wie gaat voor meer biodiversiteit betalen?

De discussie was breed, meanderde van de rol van consumenten naar prestatie op weidevogels en van kostprijs naar beleid. Enkele hoofdlijnen:

De belangrijke obstakels voor verduurzaming en meer biodiversiteit zijn:

- De concentratie van macht in de keten, en daarmee ook de druk op de prijs.
- De *lock-in* die boeren en ketens ervaren. Stallen, eenmaal neergezet, staan er voor 20 jaar, en bepalen voor een groot deel het bedrijfssysteem en de bedrijfsomvang.
- Tragedie van de Meent: wie neemt de verantwoordelijkheid voor collectieve waarden? De wereldmarkt betaalt immers niet voor biodiversiteit.
- Onderzoek is vaak gericht op de korte termijn en is niet integraal.
- De *mindset* van boeren en hun omgeving is teveel gericht op intensivering.

Segmentering noodzakelijk

Er zijn ook positieve signalen: bedrijven als FrieslandCampina, A-ware en Cono werken aan verduurzaming van de melk. Maar het is wenselijk dat groei daarbij geen uitgangspunt meer is. Het mag juist wel een tandje minder. In plaats van "groter en meer" willen we een nieuwe richting, of eigenlijk meerdere: maatwerk, meerdere bedrijfsstijlen.

Grote en ambitieuze aanpak

Vanwege de lock-in en de moeizame omslag in mindset, is een lange adem nodig. Grootse plannen en fundamentele omwentelingen zijn eerder gelukt, met de Groene

Revolutie, de ruilverkaveling, het Deltaplan. De term Deltaplan voor Biodiversiteitsherstel, dat binnenkort wordt gepubliceerd, is goed gekozen: dat moet tot uitvoering gebracht.

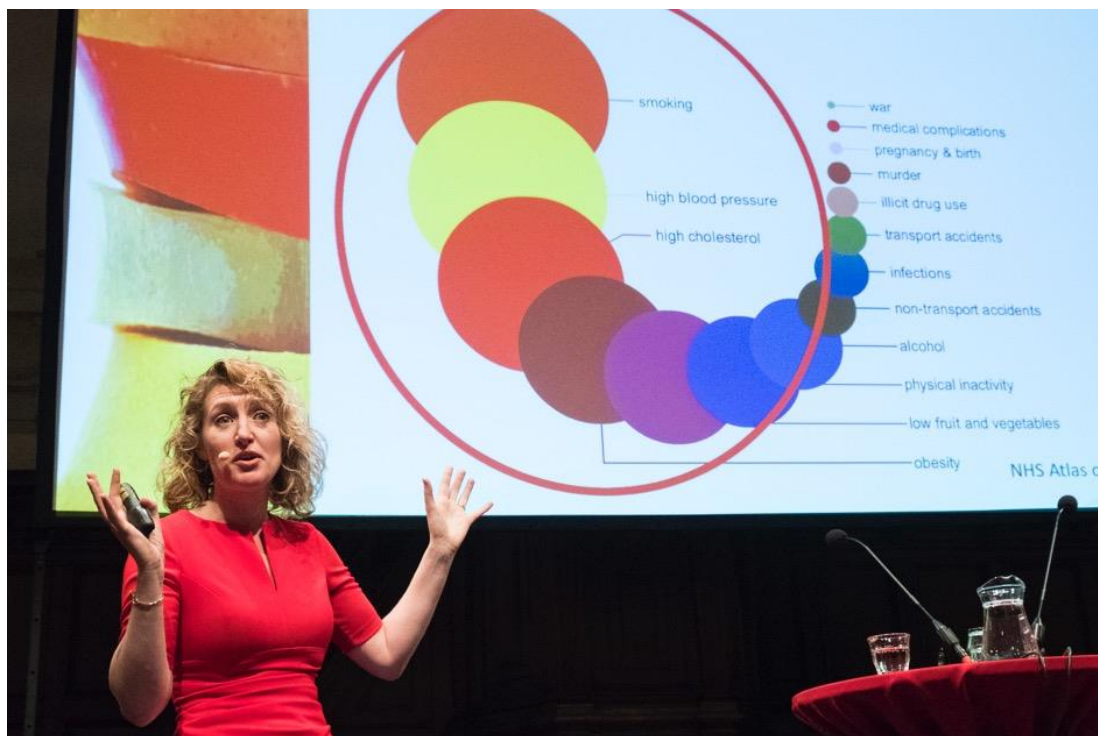
Biodiversiteit als kenmerk van "Made in Holland"?

Een eindconclusie was dat de overheid en de keten samen een consistente visie moeten opstellen, daar doelen aan koppelen en die visie consistent doorvoeren in onderzoek, onderwijs en beleid – van bedrijven en overheid. Een visie waarin biodiversiteit onderdeel is van het merk "Made in Holland" (in lijn met de aanbeveling van Lucas Simons). Wetende dat de omslag niet in 2 jaar rond is. We scheppen ruimte voor biodiversiteit, in het landbouwsysteem, op en rond akkers en weilanden, en in ons denken.

Workshop 3: Gezond eten, gezonde aarde

In deze workshop werd de blik op de burger gericht: hoe kan de burger gezond eten? Aan welke knoppen kunnen beleidsmakers draaien om te faciliteren dat burgers gezonder eten? Huisarts Tamara de Weijer gaf een uitgebreide en volgens velen zeer overtuigende lezing waarin ze ervoor pleitte dat artsen voeding en leefstijl meer als geneesmiddel gaan inzetten. Jorrit Kiewik, directeur van het Slow Food Youth Network, modereerde. Natascha Kooiman van de TransitieCoalitie Voedsel sprak over de voedselomgeving.

Tamara de Weijer: "De meeste ziekten zijn leefstijl-gerelateerd en moet je behandelen met leefstijlverandering"

Huisarts Tamara de Weijer richtte in 2016 met andere artsen de Vereniging Arts & Voeding op, waarvan ze voorzitter is. De Vereniging zet zich in om voeding en leefstijl een grotere rol te geven in de huisartsenpraktijk. De Weijer is ook ambassadeur van het Nationaal Actieplan Groente en Fruit. De laatste tijd is ze regelmatige gast bij RTL Late Night, waardoor ze hard op weg is een bekende Nederlander te worden.

Hippocrates is vergeten

De Weijer begon met een citaat van Hippocrates: "Laat voedsel je medicijn zijn, en medicijn je voedsel." Elke arts legt de eed van Hippocrates af, maar tijdens de studie wordt er vrijwel niets over voeding geleerd. Een recent onderzoek van VWS wees uit dat er gemiddeld 60 uur in 6 jaar wordt besteed aan voedingsleer, maar dat is volgens De Weijer erg ruimhartig becijferd. Zelf heeft ze in negen jaar opleiding tot huisarts eerder drie tot vijf uur voedingsleer gehad.

Patiënt verwacht dat arts verstand heeft van voeding

In 2015 is onderzoek gedaan waaruit bleek dat de gemiddelde Nederlander de arts de hoogste autoriteit op het gebied van voeding vindt. 95% van de respondenten vindt de arts op dat gebied zeer betrouwbaar. Dat is dus nergens op gebaseerd!

De Weijer: "En dat terwijl ik elke dag 30 tot 50 patiënten zie, waarvan minimaal 50% klachten heeft die aan voeding en leefstijl gerelateerd zijn. Zingeving hangt daarmee samen. Veel artsen vinden "zingeving" een pluizig begrip, maar het is belangrijk voor ieder mens. Waar kom je 's ochtends je bed voor uit?"

Epidemie van obesitas en diabetes 2

De Weijer toont in kaarten en grafieken de ontwikkeling van overgewicht in Nederland. Tussen 1981 en 2013 steeg het percentage mensen met een te hoog BMI schrikbarend. Als de ontwikkeling doorzet, zal 64% van Nederland in 2020 aan obesitas lijden. Een miljoen mensen heeft diabetes-2 en 250.000 mensen zitten er tegenaan. De prognose voor 2045 is 2,5 miljoen lijdens.

Belangrijkste doodsoorzaken zijn voedings-gerelateerd

De Weijer toont ook een infogram van de overlijdensrisico's in Nederland. Daaruit blijkt dat de doodsoorzaken die mensen het meest angst aanjagen, feitelijk het kleinst zijn. De kans om aan terrorisme te sterven, is vrijwel nihil en dat geldt ook voor oorlog, drugs, moord en dergelijke doodsoorzaken. De kans op een verkeersongeluk is veel groter, maar verreweg de grootste doodsoorzaken zijn gerelateerd aan voeding en leefstijl.

Ouderdomssuiker nu ook voor jonge mensen

In 1990 was 62 tot 67 de gemiddelde leeftijd waarbij mensen diabetes-2 kregen. Daarom heette deze vorm van suikerziekte traditioneel "ouderdomssuiker". Tegenwoordig is de gemiddelde leeftijd 48 tot 55 jaar. De Weijer ziet regelmatig mensen onder de 50, zelfs onder de 40. "Ze hebben meestal een hoge bloeddruk en een grote buikomvang. Buikvet is de beste voorspeller."

In 1921 werd behandeling met medicatie dominant

Diabetes is als ziekte bekend sinds de tijd vóór Hippocrates. Tot 1921 was de behandeling voor suikerziekte altijd: minder zoet en zetmeel eten, meer groente en vet. In 1921 ontdekte men dat honden diabetes ontwikkelen als hun alvleesklier is weggehaald. Zo werd ontdekt dat insuline de suikerhuishouding regelt. Sindsdien is de eerste stap van behandeling: toediening van insuline en medicijnen. De diëtist komt pas op de tweede plaats.

Diabetes-2 vraagt om behandeling met leefstijl

Diabetes-2 is een leefstijlziekte en die moet je behandelen met aanpassingen van de leefstijl. Je kunt het stofwisselingsproces helemaal chemisch ontrafelen, maar de samenvatting is: een diabetisch lichaam kan niet goed omgaan met glucose. Dan is de oplossing: gooi er minder glucose in. Insuline zou eigenlijk geen geneesmiddel mogen heten, want het geneest niet. Alleen verandering van leefstijl kan suikerziekte genezen.

Overdaad aan toegevoegde suiker in supermarkt

Nu is dat in onze voedselomgeving makkelijker gezegd dan gedaan. Patiënten zeggen vaak: "Nee, ik eet geen suiker hoor!" Maar in de supermarkt bevatten bijna alle producten toegevoegde suiker. Dat neemt schrikbarend toe. Een volwassene in Nederland krijgt nu gemiddeld tussen de 60 en 80 kilo aan toegevoegde suiker binnen. Twee jaar geleden was dat nog 45 kilo. De producenten proberen dit op de ingrediëntenlijst te camoufleren met andere namen.

Let op: dit is allemaal suiker

Je eet altijd suiker als je een van deze termen op het etiket ziet: suiker, stroop, dextrine, concentraat, alles op -ose (lactose, dextrose, fructose, glucose), melkpoeder, honing, suikervervangers. Het lichaam reageert op suikervervangers alsof het suiker is.

Verandering voedselkeuzes is beter dan calorieënrestrictie

Minder eten en meer bewegen, ofwel klassieke calorieënrestrictie, was altijd de oplossing voor overgewicht. Het probleem daarmee is dat het lichaam zich gaat instellen op schaarste en alles gaat vasthouden. Met het Cambridge-dieet, waarbij je dagelijks slechts 500 tot 800 calorieën inneemt in de vorm van shakes, vallen mensen spectaculair af. Maar daarna houden ze levenslang een probleem met hun gewicht omdat het lichaam zuiniger en zuiniger wordt. Je moet kijken waar de calorie in zit. Je kunt beter een avocado eten dan een stuk taart, ook al is het aantal calorieën in die taartpunt minder.

Lees etiketten beter

Een concrete tip: lees etiketten, maar niet alleen het omkaderde deel waar de fabrikant je aandacht op wil vestigen. Lees ingrediënten. Leer voedingswaarden begrijpen. Je ziet nu veel bewerkte producten met spelt, minder suiker, groene wikkels. Maar als je beter kijkt, zie je vaak dat er heel veel suiker in zit. Fabrikanten mogen "light" op de verpakking zetten als er minder vet in zit. Dus ligt er "pindakaas light" in de supermarkt met 30% minder vet en 400% meer suiker.

Het wetenschappelijk bewijs is er

Een voor de hand liggende vraag is: waarom doen artsen niet meer met voeding? Het antwoord vanuit de geneeskunde is dan: "Er is geen wetenschappelijk bewijs voor een verband." Maar dit is eerder een overtuiging dan op feiten gestoeld. Als het gaat over diabetes en overgewicht, zijn er bakken met wetenschappelijk bewijs. Professor Witkamp (WUR) heeft in 2017 in opdracht van Arts & Voeding het net opgehaald, en er blijkt enorm veel bewijs te zijn, ook voor kanker, COPD en andere ziekten.

Eczeem, astma, prikkelbare darm

Daarnaast kun je niet zeggen: als er geen bewijs is, is iets niet waar. Het is niet zo ingewikkeld: veel meer groente, wat meer fruit, dat scheelt al veel. Mensen met eczeem, astma en prikkelbare darm hebben veel baat bij betere voeding, maar ze krijgen geen voedingsadvies. Zelf had ik vroeger een prikkelbare darm. Mijn huisarts zei: leer er maar mee leven. Zeven jaar geleden ben ik anders gaan eten. Het effect was dat ik ging afvallen, en mijn prikkelbare darmsyndroom is spoorloos verdwenen.

30 seconden consult is soms al genoeg

Veel artsen zeggen ook: "Daar hebben we geen tijd voor". Maar je hoeft als arts alleen maar te signaleren, motiveren en door te verwijzen naar een goede diëtist. In een onderzoek uit 2016 in *The Lancet* bleek dat het maar 30 seconden hoeft te kosten om patiënten te motiveren tot beter eetgedrag en een betere leefstijl.

Artsen moeten de keuze mogelijk maken

Artsen zeggen vaak dat patiënten niet gemotiveerd zijn. Ik deelde onlangs in een interview een pets uit aan mijn collega's. Ik zei: "Je kunt veel mensen beter naar de groenteboer dan naar de apotheek sturen." Dat riep een storm van verontwaardiging op. Een collega-huisarts reageerde: "Omdat half Nederland met een BMI boven 30 te beroerd is om de fiets te pakken, moet ik het zeker oplossen?" Het probleem is dat we in een ongelofelijk obesogene omgeving leven, waardoor mensen op de automatische piloot verkeerde keuzes maken. Als arts moeten we patiënten de keuze bieden. Artsen kunnen het verschil maken door te signaleren, te motiveren, door te verwijzen en nazorg te verlenen. En dat hoeft niet veel tijd te kosten.

Leefstijlanamnese verheldert snel

De Weijer geeft een voorbeeld uit haar praktijk. "Ik krijg vaak kinderen op consult die chronisch moe zijn. Onlangs een moeder met haar dochter van 17. Dat meisje was moe, moe, moe. De ouders willen dan bloedonderzoek. Prima, maar dan ook een leefstijlanamnese. Slaap bijhouden, beeldschermtijd, wat ze eten. Toen ik de anamnese las, sloeg ik achterover. Je moet bedenken dat patiënten het altijd mooier maken dan het is. Dat meisje at alleen witte broodjes met Nutella. Letterlijk. Dat is alsof je diesel in een benzineauto gooit. Dus ik heb haar naar de diëtist gestuurd en binnen vier weken had die moeder een ander kind terug. Zo simpel kan het zijn."

Ervaren is de sleutel tot gedragsverandering

De meeste mensen met suikerziekte willen graag meewerken aan verandering van hun leefstijl. Het komt wel eens voor dat iemand zegt: heeft u geen shake? Maar de meeste mensen willen graag, ze weten alleen niet hoe. Ervaren is voor patiënten de sleutel naar verandering. Laat ze ervaren wat vier weken anders eten met je doet. We weten dat diabetes-2 een omkeerbaar proces is.

Praktijkvoorbeeld: 15 jaar suikerpatiënt

De Weijer toont een video over suikerpatiënt John. [<https://www.youtube.com/watch?v=oxiQR84jDBM>]. Hij deed mee aan het programma "Hoe word ik 100?". John kreeg dagelijks 210 eenheden insuline met een interne pomp toegediend, terwijl 150 al als een hoge dosering geldt. Maar zelfs dat had geen effect meer. Hij gebruikte het al 15 jaar. Zijn bloedsuikerwaarde was chronisch te hoog en hij slikte 13 medicijnen. Hij kreeg bovendien last van nierfalen.

Binnen een week van de insuline af

Na een week intensieve begeleiding met dieet en beweging was John van de insuline af, en nu, na twee jaar, is hij volledig medicatievrij. "Ik eet nu veel groente, vis, perfect" zegt John. Daarom concludeert De Weijer: "Ons lichaam is ingesteld op reparatie. Veel ziekten zijn omkeerbaar. We moeten het alleen de kans geven."

Discussie: pakken artsen het op?

Jorrit Kiewik: "Hoe resoneert je verhaal bij andere artsen? Een vriend van mij studeert artsenij en wil graag meer met voeding doen, maar het zit niet in de opleiding."

De Weijer: "Er is een duidelijke tweedeling tussen geneeskundestudenten en artsen. Studenten willen er heel graag meer over weten. En artsen wijzen het vaak af. De Vereniging heeft nu 650 leden, daarvan zijn 200 à 300 huisartsen. Ze worden vaak pas lid als patiënten ernaar vragen."

Niet wachten op suikertax, zelf koken

Man achterin de zaal: "In Engeland is een suikertax ingevoerd, iets waar Jamie Oliver jaren voor heeft gestreden. Daarna hebben fabrikanten hun producten razendsnel aangepast. Kunnen we zorgen dat dit hier ook gebeurt?"

De Weijer: "Veel fabrikanten voelen de druk. Knorr vermeldt nu op zijn wereldgerechten dat er een dubbele hoeveelheid groente in zit. De marketingbudgetten van die grote merken zijn enorm. Maar de heilige graal blijft: zelf koken."

A doctor a day keeps the apples away

Jan Peter van Doorn vroeg of de weerstand van artsen wellicht psychologisch te verklaren is. De Weijer: "Ja, ze hebben medicijnen gestudeerd en zijn gericht op repareren, genezen. Dat is heroïsch. Maar er zijn tegenwoordig weinig infectieziekten meer. Helaas gaan artsen daar niet in mee, ze blijven vertrouwen op het uitschrijven van recepten, in plaats van leefstijladviezen te geven. De artsenij wordt steeds meer leefstijlgericht. Het oude spreekwoord *An apple a day keeps the doctor away* kun je nu soms omdraaien: *A doctor a day keeps the apples away*."

Opleiding diëtetiek loopt achter

Een dame die werkt bij Willem & Drees: "Bij diëtisten zijn ook kennishiaten aanwezig. Ze geven soms verouderde adviezen. Hoe kijkt de Vereniging daarnaar?"

De Weijer: "De opleiding van diëtisten is hier en daar nog heel klassiek. Gericht op vetarm eten, caloriebeperkt, veel koolhydraten. Terwijl we eigenlijk al 50 jaar weten dat dit niet klopt, en sinds 15 jaar heel zeker. Als je wilt weten of een diëtist bij de tijd is, kun je vragen hoe ze tegenover koolhydraten, vetarme producten en suikervervangers staan. Als ze daar allemaal voor zijn, weet je dat met een diëtist van de oude stempel te maken hebt."

Melk goed voor elk?

Een boerin: "Wat is de rol van melk?"

De Weijer: "Ik ben opgevoed met "melk is goed voor elk". Maar hoe werkt de natuur? Ik vind het onwaarschijnlijk dat wij moedermelk van een andere soort nodig hebben om gezond te blijven. Daar twijfel ik over. Gefermenteerde melk zoals yoghurt en kaas is wel goed voor het microbioom. Patiënten die last hebben van astma en eczeem hebben vaak baat bij stoppen met melk."

Natascha Kooiman: "Huidige voedselomgeving maakt gedragsverandering moeilijk"

Natascha Kooiman, oprichter Smaackmakers, kwartiermaker van de Transitiecoalitie Voedsel, spreekt over het rol van de voedselomgeving. Ze stelt zich de vraag: hoe kunnen we de sociale en fysieke voedselomgeving veranderen? Kooiman heeft Smaackmakers opgericht om via cateringbedrijven de fysieke voedselomgeving in bedrijfskantines aan te pakken.

Nederlandse eetgewoonten

Kooiman vat de huidige voedselsituatie samen: "Nederlanders eten 70% meer eiwit dan nodig en de helft van alle Nederlanders heeft overgewicht. Slechts 5% van de volwassenen en 1% van de kinderen eet genoeg groente en fruit, ondanks alle campagnes. Meer dan de helft van ons eten is van dierlijke oorsprong, terwijl een plantaardig dieet veel duurzamer is."

80 fastfoodrestaurants op een rij

De overheid vraagt de bevolking om te eten volgens de Schijf van Vijf, terwijl de voedselomgeving daar niet op is ingericht, aldus Kooiman. Onze voedselcultuur is ondergeschikt aan onze fysieke voedselomgeving. "Als je in Amsterdam van het Centraal Station naar de Dam loopt, kom je langs 80 eetgelegenheden op 350 meter, allemaal fastfood. Er zou een maximum gesteld moeten worden aan de hoeveelheid fastfood op straat. Een scholier in de stad heeft elf verkooppunten van fastfood op vijf minuten loopafstand."

Voedselomgeving kan gestuurd worden

Kooiman ziet wel oplossingen, als supermarkten en overheid hun verantwoordelijkheid nemen. Supermarkten en producenten kunnen hun aanbod veranderen, het straatbeeld kan veranderen met beleid.

Discussie: geen BTW-verhoging groente en fruit

Guus Geurts, auteur, wijst erop dat er een geplande BTW-verhoging voor groente en fruit op de politieke agenda staat, die lijnrecht ingaat tegen de wens tot een gezonder voedingspatroon. Een petitie van FoodWatch wil dit tegenhouden en Geurts roept het publiek op deze te tekenen.

Slotdebat: in gesprek met veranderaars

Na de deelsessies wordt het plenaire slotdebat gehouden in de grote zaal, met drie sprekers: Volkert Engelsman, Tamara de Weijer en Frans Keurentjes. Dick Veerman modereert (uiterst links op de foto). Maar eerst worden de deelsessies kort geresumeerd door Bert van Ruitenbeek, Natascha Kooiman en Gijs Kuneman.

Landbouw kan meer koolstof in de bodem opslaan

Van Ruitenbeek meldt dat de voornaamste conclusie van de klimaatworkshop was dat landbouw grote potentie biedt om koolstof in de grond op te slaan en duurzamer met de bodem om te gaan. Het grootste obstakel is dat dit niet beloond wordt in de markt. Dick Veerman trekt in twijfel dat koolstofopslag in de bodem mogelijk is, met een beroep op langjarig onderzoek van het Engelse Rothamsted instituut, maar bodemkundige Jan Peter Lesschen bevestigt vanuit de zaal de conclusie. "Hoe zinvol is het op een schaal van 1 tot 10?" vroeg Veerman. "Een 7" antwoordt Lesschen. "We kunnen CO₂ vastleggen in de bodem, maar daar is financiering voor nodig." Veerman kijkt er sceptisch bij.

Obesitas aanpakken met educatie en omgevingsbeleid

Natascha Kooiman meldt als belangrijke conclusie van de gezondheidsworkshop dat gebrek aan kennis het grootste obstakel is voor een gezonde eetcultuur. Artsen, die burgers als meest betrouwbare bron zien voor advies over voeding en leefstijl, weten er namelijk niets van. Er moet beter voedingsonderwijs komen voor artsen (en consumenten). Daarnaast kan met beleid en belastingmaatregelen een gezondere voedselomgeving worden gecreëerd. Dat dit werkt, bewijst burgemeester Sadiq Khan, die in Londen het Amsterdamse voedselbeleid heeft overgenomen en in mei advertenties voor *fast food* heeft verboden. "Voor het eerst sinds decennia loopt de kinderoesitas daar terug," vertelt Tamara de Weijer.

Groots plan nodig om biodiversiteit te verbeteren

Gijs Kuneman vat de workshop over biodiversiteit samen. Als grootste obstakel voor een biodiversiteitsparende landbouw noemt hij de economische *lock-in*, zowel in de keten die om de laagst prijs vraagt, als bij de boer die een grote stal heeft neergezet. De enige manier om dit te doorbreken is een grootse visie op lange termijn, zoals we 40 jaar geleden grote veranderingen hebben bewerkstelligd met de ruilverkaveling en met het Deltaplan. De overheid moet hierin de lead nemen, stelt Kuneman. Hij heeft hierover met Minister Schouten gesproken, en die lijkt ervoor open te staan.

Drie veranderaars: Volkert Engelsman, Tamara de Weijer en Frans Keurentjes

Na dit resumé introduceert Dick Veerman de drie sprekers van de slotdiscussie als *changemakers*, mensen die verandering in beweging zetten: Volkert Engelsman, Tamara de Weijer en Frans Keurentjes. Tamara de Weijer zorgt er als voorzitter van Vereniging Arts & Voeding voor dat artsen voeding en leefstijl weer als geneesmiddel gaan inzetten. Frans Keurentjes stond op de Bühne als voorzitter van boerencoöperatie FrieslandCampina, die onlangs een duurzame toekomstvisie heeft neergelegd en een kwaliteitslijn (Topline Zuivel) wil gaan ontwikkelen. Keurentjes is ook melkveehouder met 150 koeien en 120 stuks jongvee op 120 hectare grond.

Volkert Engelsman is ooit bij een "boevenbedrijf" begonnen, aldus Veerman, namelijk Cargill. Daarna heeft hij in 1990 Eosta opgericht, een internationaal georiënteerde importeur en distributeur van biologische groente en fruit. In 2017 werd hij gekozen als nr. 1 in de Duurzame Top-100 van Trouw, onder andere omdat hij het voortouw nam met *True Cost Accounting* in de voedingssector.

Volkert Engelsman: "Laten we eerst correct gaan rekenen"

Volkert Engelsman steekt van wal. Met zijn stellige toon krijgt hij de lachers op zijn hand en hij schudt de zaal op met een aantal pittige uitspraken.

Hij complimenteert eerst Tamara de Weijer met haar *Yes we can* mentaliteit. "We gaan niet wachten op overheid" vindt Engelsman. Hij complimenteert ook Frans Keurentjes met het plan voor de nieuwe Topline zuivellijn. Dat vindt hij vooral bijzonder omdat Keurentjes het doet in een coöperatie die daar helemaal niet op is ingesteld.

"FrieslandCampina is van oudsher een grote klant van Cargill, helemaal in de verkeerde denkschool," aldus Engelsman. "Maar nu gaat FrieslandCampina allianties met milieuorganisaties smeden om de impact op biodiversiteit te monitoren."

Verborgten kosten in kaart brengen

Engelsman pleit voor een nieuwe definitie van het begrip "winst", waarbij ecologische en sociale waarden worden meegenomen. Een belangrijke knop om dan aan te draaien, is de boekhoudkundige: True Cost Accounting. "Laten we eerst correct gaan rekenen. Onze voedselproductie leidt tot allerlei ongewenste maatschappelijke kosten. We kunnen die kosten voor klimaatverandering of een obesitasepidemie in kaart brengen."

Verborgten kosten in rekening brengen

Vervolgens kan de overheid met een suikertax of klimaattax een gelijk spelveld creëren. Als je in het oude systeem van Profit, Planet en People blijft opereren, wint Profit altijd. En het milieu en de arbeidsomstandigheden blijven iets voor achterin de jaarverslagen. Maar als je de klimaatkosten echt opneemt in je Profit, verdwijnt een bedrijf als Cargill vanzelf."

Boeren belonen voor meerwaarde

"Dat is in feite wat FrieslandCampina gaat doen" vindt Engelsman. "Ze bieden boeren straks de keuze: wil je voor de kilo's gaan, of wil je ook de bodem, biodiversiteit en diergezondheid bedienen? Kies je die tweede keten, dan maak je Topline melk en wordt je daar extra voor beloond. Dat vind ik fantastisch."

"Iedereen kan verandering brengen"

Dick Veerman: "Kan ik jouw visie samenvatten als: met goede, grote voorbeelden verandert de markt vanzelf?"

Volkert Engelsman: "Nee, iedereen kan verandering brengen. Het zijn juist vaak individuen als Tamara de Weijer die verandering in gang zetten. Je kunt als kleine partij coalitiepartners zoeken en samen een prototype te ontwikkelen. Grote bedrijven kunnen het ook, maar dat is veel zeldzamer. FrieslandCampina is zo'n uitzondering die voor verandering kiest."

De overheid kan een grote rol spelen

Dick Veerman: "Gijs Kuneman zegt dat we daar de overheid bij nodig hebben."

Engelsman: "Nee, iedereen kan dat. Zoiets hangt van je karma af. Als je je in een vorig leven zo hebt gedragen dat je nu ambtenaar bent, wil dat niet zeggen dat je er geen hoop voor je is." De zaal schatert, maar later maakte Engelsman het weer een beetje goed: "Ik maak me schuldig aan etiketteren. De overheid kan een grote rol spelen met bonus-malus regelingen. En ook bij de overheid zitten fantastische mensen die verandering in gang zetten, zoals Martin Lok, Rob van Brouwershaven of Cora van Nieuwenhuizen, minister van Infrastructuur en Waterstaat. Zij is een groot voorvechtster van nieuw landbouwbeleid, ze heeft waterkwaliteit onder haar beheer, dus ze heeft daar belang bij. Bedenk even: Frankrijk is nu 50 miljard per jaar kwijt aan de uitspoeling van kunstmest en agrochemicaliën."

[\[http://temis.documentation.developpement-durable.gouv.fr/docs/Temis/0070/Temis-0070550/19342_ENG.pdf\]](http://temis.documentation.developpement-durable.gouv.fr/docs/Temis/0070/Temis-0070550/19342_ENG.pdf)

Vervolgens kan de Minister van Volksgezondheid aanhaken, want het merendeel van de gezondheidskosten is voedingsgerelateerd. Op al die plekken kan de verandering beginnen."

Frans Keurentjes: "Verandering vraagt om sociale heroriëntatie"

Keurentjes kondigt aan zijn eigen dieet onder de loep te willen nemen, na het verhaal van Tamara de Weijer. Hij meldt dat bij FrieslandCampina een grote transitie in gang is gezet. "We zitten in het systeem van Lucas Simons in de overgang van fase 2 naar fase 3, van puberteit naar jongvolwassene. Het loket in Brussel is gesloten. We moeten daarom echt keuzes gaan maken op duurzaamheid, op een marktgerichte benadering voor een markt die daarom vraagt. Dat heeft gevolgen voor de boeren in de coöperatie. Sommige boeren zijn minder met de markt bezig dan andere. Daarvoor gaan we financiële prikkels ontwikkelen die volume-gerelateerd zijn. Dat is nieuw binnen de coöperatie en vraagt om een sociale heroriëntatie."

Boeren zitten vast in investeringen en overtuigingen

Dick Veerman vraagt Keurentjes hoe hij de sociale uitdaging wil aanpakken. "Ik heb een bijeenkomst met jullie achterban meegemaakt. Veel boeren wezen op wat ze aan stallen en machines hadden staan. Dat was niet gebouwd op Topline-zuivel, maar voor bulkexport. Nu gooit de coöperatie ineens het beleid om. Dus logisch dat ze zeggen: 'Kunnen we even afrekenen?' In feite loop je tegen dezelfde problemen aan als Tamara. Namelijk, hoe verander je die dokter? Hoe verander je die boer?"

Economische prikkels

Frans Keurentjes: "We hebben een palet aan mogelijkheden. We voeren veel gesprekken en we hebben instrumenten om kennis te delen en aan de slag te gaan. We moeten economische prikkels instellen om het goede bedrag te belonen. Het is belangrijk om vertrouwen in jezelf te hebben."

De Weijer: meer samenwerking nodig

Tamara de Weijer constateert parallellen tussen de zorg en de boerenwereld. "Iedereen blijft op zijn eigen eilandje. Het is van groot belang dat we de verbinding zoeken en van elkaar leren. En we moeten eerlijk zijn over financiële prikkels. Op ons Voedingscongres sprak een professor uit Harvard, die over de grote marktpartijen zei: "Ze zijn niet immoreel, maar amoreel."

Zorgen voor het land

Frans Keurentjes reageert: "In de coöperatie was het altijd: gelijke monniken, gelijke kappen. Maar we kunnen er niet omheen dat de monniken soms erg verschillend zijn. Boeren verdienen waardering en respect voor wat ze doen. Zuivel is een fantastisch product, we hebben gezonde dieren, we zorgen voor het land, voor de natuur. Het geeft veel vreugde om dat aan te strepen. Dat is de voeding voor je bestaan. Trots op je beroep, je bedrijf, je product. Van daaruit willen we werken."

Verbod op digestaat is sta-in-de-weg voor verduurzaming

"Maar we hebben wel een dringende vraag de aan overheid. We verlangen niet dat de overheid mee duwt, we vragen alleen om geen sta-in-de-weg te zijn. We willen als coöperatie de kunstmest eruit, de groene mest erin. Maar de wetgeving rond digestaat (vergist mest) staat dat nu in de weg. Digestaat is in feite kunstmest uit echte mest. Dat mogen we nu niet gebruiken maar kunstmest mag wel. Dat is een rare kronkel in het systeem."

Volkert Engelsman: "Grote institutionele beleggers kiezen voor duurzaamheid"

Volkert Engelsman reageert: "Dit gaat veranderen, duurzaamheid gaat uitbreken uit die lock-in. De markt is aan het veranderen op het hoogste niveau. Grote institutionele beleggers voeren nu aanvullende, duurzame criteria in. Vaak niet eens vanwege morele

overwegingen, maar puur om risico's te vermijden." Engelsman draagt BlackRock als voorbeeld aan, het grootste particuliere beleggingsfonds ter wereld, met een belegd vermogen van ruim 6 biljoen dollar. Het laat tegenwoordig allerlei ESG-overwegingen (*environment, social, governance*) meespelen in de risicoanalyses die aan de basis liggen van de beleggingen. Die bepalen nu dus waar het geld heen stroomt.

Wie niet meedoet, is straks zijn AAA-rating kwijt

Een mogelijk nog invloedrijkere partij zijn de kredietbeoordelaars. Engelsman: "Standard & Poor's heeft recent het bedrijf Trucost overgenomen, dat is gespecialiseerd in True Cost Accounting voor onder andere klimaatimpact. Met die berekeningen kunnen ze hun RAROC's voeden, hun Risk Adjusted Returns on Capital. Want als je je vermogen wilt beschermen en in de toekomst winst wilt maken, dan moet je je voorbereiden op een wereld waar klimaatimpact en suiker belast zullen worden. Anders gaat je kredietrating straks van AAA naar B, als gevolg van 'niet uit de balans blijkende verplichtingen'."

Sluit een coalitie met de financiële wereld, dan volgt de overheid vanzelf

Engelsman besluit: "Vanuit de landbouw moet een appèl komen aan de financiële wereld om samen te werken. Er is een nieuwe vorm van accountancy nodig om dat soort posten in kaart te brengen. De uitdaging is om die enorme reeks duurzaamheidsindicatoren terug te brengen tot de 20% indicatoren die 80% van de impact bepalen. Als je naar de duurzame criteria kijkt waar Natuurmonumenten op stuurt, waar de biologische landbouw op stuurt, waar Frans Keurentjes met Topline-zuivel op stuurt, dan kun je komen tot praktische criteria voor de financiële wereld. En dan gaan die criteria bepalen wie voortaan krediet krijgt. Als dat gebeurt, volgt de overheid vanzelf."

Progressieve journalisten in verwarring

Veerman constateert dat dit ongehoorde verschuivingen zijn. Een progressief blad als *Follow the Money* heeft er grote moeite mee om te verwerken dat een beleggingsfonds als BlackRock duurzame criteria lijkt te gaan stellen.

[<https://www.ftm.nl/artikelen/blackrock-bedrijf-dat-wereld-bezit>]. "Volkskapitalisme is erger dan Marxisme" citeert een lachende Veerman de onderzoeksjournalist.

Is meer samenwerking de oplossing?

In de afsluiting komt Veerman terug op het probleem dat 80% van landbouwproductie voor export is, waarmee we een markt bedienen waarop we weinig invloed kunnen uitoefenen. Boeren zitten vast in hun investeringen, zoals artsen vast zitten in hun aangeleerde gewoonten. Tamara de Weijer had Frans Keurentjes gesuggereerd dat landbouw net als de zorg zou kunnen kiezen voor meer samenwerking. Als Veerman de zaal vraagt wie het hiermee eens was, blijkt de hele zaal akkoord. Alleen Afrika-expert Henk Breman in de zaal steekt zijn hand niet op. Desgevraagd legt hij uit: "De visie ontbreekt nog in het verhaal. Het gaat hier over het 'hoe', niet over het 'wat'. We moeten eerst bepalen waar we samen heen willen. Anders wordt het niks."

SDG's en opvattingen over welvaart als leidraad

Volkert reageert: "De *Sustainable Development Goals* van de VN zijn een duidelijk doel, maar die kunnen wat overweldigend zijn. Maar als je Rockströms bruiloftstaarten [<http://www.stockholmresilience.org/research/research-news/2016-06-14-how-food-connects-all-the-sdgs.html>] wat losmaakt, zie je onderin de natuurlijke bronnen, daarboven de maatschappij, dan economie en winst. Eigenlijk hoort daar "welvaart" te staan. De vraag is hoe je winst en welvaart definieert, en dat is bijna een spirituele vraag. Die vraag wordt nu genegeerd."

Coalities en prototypes

Engelsman vervolgt: "Brainstorm vervolgens over de vraag hoe je duurzaamheid en gezondheid wil bereiken. Wie een visie heeft, kan vanuit die visie coalities vormen en prototypes ontwikkelen. We moeten niet wachten op een grote verbindende visie. Maak prototypes. Diversiteit is vitaliteit."

Henk Breman was akkoord: "Op die manier ga ik er direct in mee. We moeten niet denken: gangbaar is het beste, of bio zal de klus wel klaren. De problematiek is zo zwaar, dat het beste van twee richtingen nodig is."

Engelsman: "Wat is er mis met activisme en ruzie maken?"

Breman: "Als je maar tot compromissen komt."

Volkert richtte zich lachend tot Veerman: "Wat vind jij daar nou van?"

Veerman: "Kijk eerst naar de grenzen van de speelruimte"

In zijn antwoord geeft Veerman aan dat hij is opgeleid door Franse filosofen. Wil je een samenleving zijn? Bedoel je dezelfde dingen als je woorden gebruikt? Vervolgens brengt hij een nieuw accent aan. Naast menselijke waarden of een definitie van welvaart, begint een visie volgens hem met het vaststellen van fysieke en biochemische randvoorwaarden. Snappen wat de grenzen van de speelruimte zijn, is even belangrijk als de vraag naar coalities en samenwerking, vond Veerman.

Coalitie van *willing and able*

Lucas Simons krijgt het slotwoord. "Als je van het huidige systeem, dat zo geënt is op externalisering, naar een systeem met andere principes gaat, is het logisch dat daar weerstand tegen komt, en dat boeren uitgekocht moeten worden." Hij stelt een coalitie van de *willing and able* voor: industrie, overheid en stakeholdergroepen. De samenleving heeft visie en leiderschap nodig," zegt hij, "en vertrouwen."

Visie op komst

Over dat laatste lijkt iedereen het eens te zijn: er is visie nodig. Sommigen kijken daarvoor naar individuele changemakers zoals Tamara de Weijer. Anderen willen zoeken naar een breed gedragen visie met alle stakeholders. Waar vorm je die zodat ze wortel schieten in de samenleving? Welke buitenlandse partijen betrek je daarbij, als exportland bij uitstek? Minister Carola Schouten wil in juni met een visie komen. We wachten gespannen af.

Na afloop: wat er achter de discussie schuilging

Jan Peter van Doorn van The Food Agency legt na afloop enkele zaken uit die in het debat voor velen onzichtbaar bleven: "Achter de discussie tussen Dick Veerman en Lucas Simons ging verborgen dat Veerman ervan overtuigd is dat verduurzaming alleen mogelijk is in verticaal ketenverband. Simons daarentegen lijkt te geloven in duurzaam sectorbeleid. De casus van FrieslandCampina is daar een interessante illustratie van. In het verleden volgden ze een sectorbeleid."

Dreigend marktverlies

"FrieslandCampina verandert zijn beleid nu noodgedwongen, omdat ze een deel van Duitse en de Nederlandse markt kwijt zijn. Ze hebben hun bulkmelk vaak onder huismerk geleverd aan een breed scala supermarkten. Maar de supermarkten willen tegenwoordig toegevoegde waarde. FrieslandCampina dreigt daardoor grote Nederlandse supermarkten kwijt te raken. Ze hebben teveel melk in bulksegment. Dus daarom moeten ze nu gaan reguleren en segmenteren."

Verdere segmentering verwacht

"Topline is de eerste stap. Slechts een beperkt aantal boeren zal daarvoor mogen leveren. Het is te verwachten dat FrieslandCampina nog verder gaat segmenteren. De markttrend is dat elke supermarkt zijn eigen toeleveringsketen heeft. Supermarkten concurreren dan met elkaar op duurzaamheid."

Alexis de Roode

*Het 9^e jaar van de debatreeks *It's the food, my friend!* is hiermee afgesloten.*

De organisatie dankt met nadruk de sponsors: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), Agrifirm, Nederlandse Zuivelorganisatie (NZO), Rabobank, Triodos Foundation, Wereld Natuur Fonds, DO-it, Koppert B.V., Eosta.

Organisatie: Wouter van der Weijden, Stichting Centrum voor landbouw en Milieu, Bert van Ruitenbeek, bureau Ecominds en Felix Rottenberg, in samenwerking met de Rode Hoed.